

Iwona Anna Ndiaye

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3881-0474>

Boris Sawinkow w egodokumentach rosyjskiej emigrantki Zinaidy Gippius

Egodokumenty w badaniach naukowych

Termin *egodokument* (zapisywany także jako *ego-dokument*), po raz pierwszy użyty przez holenderskiego historyka Jacquesa Pressera (1899–1970), na dobre zdomował się we współczesnych badaniach naukowych¹. Od drugiej połowy XX w. w piśmiennictwie zachodnioeuropejskim termin ten używany jest w odniesieniu do różnych form dokumentów osobistych, takich jak autobiografie, dzienniki, pamiętniki, listy, wspomnienia, życiorysy². Na gruncie polskim na określenie źródeł, które są związane z historiami osobistymi i mają charakter biograficzny, używa się pojęcia *literatura dokumentu osobistego*, *literatura pamiętnikarska*, *przekazy pamiętnikarskie* lub *dokumenty pamiętnikarskie*³. Wspólną cechą tego typu materiałów źródłowych, niezależnie od specyfiki gatunkowej i różnorodnych rodzajów, jest ich biograficzny charakter. Jak zasadnie zauważa Władysław Szulakiewicz:

Ego-dokumenty to źródła, które zawierają autopercepcję i prezentację historycznego wydarzenia, osoby/osób, instytucji, obiektu. Są to teksty powstające jako efekt dobrowol-

¹ Więcej na temat znaczenia egodokumentów w badaniach naukowych na gruncie badań polskich, holenderskich i niemieckich zob. W. Szulakiewicz, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, nr 16, s. 65–84.

² Do egodokumentów W. Szulakiewicz zalicza również petycje, ankiety, testamenty oraz raporty przesłuchań, niezbędne w kontekście badań historii społecznej.

³ W piśmiennictwie rosyjskim na określenie ego-dokumentów używane są następujące pojęcia: *документальная литература*, *документально-художественная литература*, *литература факта*, *человеческий документ*, *литература нон-фикшн/non-fiction*, *автодокументальный текст*, *эго-документ*. Badania, których przedmiotem pozostają cechy gatunkowe dzienników, odmienne od takich rodzajów pokrewnych jak zapiski, autobiografia, wspomnienia, listy, funkcjonuje termin *дневниковедение*.

nego lub przymusowego oświadczenia, raportu, sprawozdania, czyli dokumenty będące rezultatem przedstawienia osobistego świadectwa na temat siebie i innych osób oraz wydarzeń. Wspólną cechą wszystkich tekstów, które można określić jako ego-dokumenty jest to, że jako oświadczenia (zeznania, wyznania) dobrowolne lub wymuszone, choć stanowią wycinek określonej rzeczywistości, to dają jednak pewien obraz postrzegania nie tylko innych, ale siebie samego (czyli autora) w rodzinie, społeczności, środowisku, kraju lub klasie społecznej. Zawierają informacje odzwierciedlające stosunek autora/ów do systemów wartości i ich ewolucji na przestrzeni czasu. Ujawniają też stan wiedzy i doświadczenia życiowe. Wreszcie, ego-dokumenty uzasadniają, tłumaczą, usprawiedliwiają, przekonują o sensie zachowań indywidualnych, ludzkich⁴.

Projekty badawcze z wykorzystaniem egodokumentów realizowane są w dziedzinie nauk społecznych, pedagogicznych, nauk o mediach i in. Z coraz większym zaangażowaniem korzystają z nich również historycy i historycy literatury. O tym, w jaki sposób dokumenty osobiste mogą być wykorzystywane w badaniach historycznych, dowiadujemy się m.in. z prac Jacka Bukowskiego, Władysława Czaplińskiego, Stanisława Herbsta, Jerzego Maternickiego, Władysława Rusińskiego, Tomasza Szaroty, Jana Szczepańskiego, Mikołaja Tomaszewskiego⁵. Cykl międzynarodowych konferencji naukowych poświęconych egodokumentom pisarzy rosyjskich zorganizował Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego⁶.

Badania, których przedmiotem pozostaje autobiograficzna literatura niefikcyjna, stanowią również przedmiot wnikliwej uwagi specjalistów rosyjskich⁷. Kwestie dotyczące teorii, terminologii i metodologii badania tego typu tekstów są przedmiotem dysku-

⁴ W. Szulakiewicz, op. cit., s. 67.

⁵ Cykl artykułów podejmujących to zagadnienie ukazał się w 1972 r. na lamach pisma „Pamiętnikarstwo Polskie”: J. Bukowski, *Wartość poznawcza dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4, s. 88–100; W. Czapliński, *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 2–7; S. Herbst, *Pamiętnik i relacja jako źródło dla historyka wojskowości*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 6–9; W. Rusiński, *Materiały pamiętnikarskie w oczach historyka gospodarczego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 11–17; T. Szarota, *Dokumenty autobiograficzne w badaniach dziejów najnowszych*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 76–84; J. Szczepański, *Zasady gromadzenia i naukowego użytkowania dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4, s. 3–9. Zob. także: J. Maternicki, *Materiały autobiograficzne i ich funkcja poznawcza i dydaktyczna*, [w:] idem, *Historia i wychowanie*, Warszawa 1990; P. Rodak, *Prawda w dzienniku osobistym*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4, s. 23–38; M. Tomaszewski, *Korespondencja starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego (1711–1784) jako źródło poznania jego rodzinnych relacji i sporów sądowych*, „Echa Przeszłości” 2023, t. XXIV/1, s. 61–75.

⁶ *Dzienniki pisarzy rosyjskich. Kontekst literacki i historyczny*, seria „Studia Rossica”, t. XVII, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Lucewicz, Warszawa 2006; *Dzienniki, notatniki, listy pisarzy rosyjskich*, seria „Studia Rossica”, t. XIX, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Lucewicz, Warszawa 2007.

⁷ Zob. m.in. H.A. Богомолов, *Дневники в русской культуре начала XX века*, [w:] idem, *Русская литература первой трети XX века*, Томск 1999, s. 201–212; М.Ю. Михеев, *Дневник как эго-текст (Россия, XIX–XX)*, Москва 2007.

sji podejmowanych w ramach konferencji naukowych i sympozjów⁸. W tym kontekście warto przypomnieć obrady i dyskusje „okrągłego stołu”, zorganizowanego w 2008 r. w moskiewskim Instytucie Literatury Światowej⁹.

Cel badawczy i metodologia

W centrum uwagi autorki pozostają egodokumenty rosyjskiej diarystki Zinaidy Gippius (1869–1945), jednej z najciekawszych indywidualności twórczych końca XIX – początku XX w. Celem opracowania jest przedstawienie wizerunku Borisa Sawinkowa (1879–1925) w dziennikach powstałych w burzliwym okresie historycznym początku XX w. Niniejszy artykuł stanowi próbę dokonania kontekstualnej interpretacji zapisów diariuszowych pod kątem przedstawienia w nich sylwetki i działalności rosyjskiego rewolucjonisty. W związku z wyznaczonym celem badawczym sformułowano następujące zadania pośrednie: ustalenie systemu wyboru materiału, przeanalizowanie źródeł informacji, przesłedenie procesu powstawania dziennika jako tekstu dokumentalnego.

Materiał do analizy został wyodrębniony na podstawie dzienników powstałych w latach 1914–1925, stanowiących zapis wydarzeń politycznych, kulturalnych i społecznych w Rosji oraz na emigracji. Jako teksty źródłowe posłużyły nam wszystkie części *Dzienników petersburskich* (*Петербургские дневники*): *Niebieska księga* (*Синяя книга*, 1914–1917), *Czarne zeszyty* (*Черные тетради*, 1917–1919), *Czarny notatnik* (*Черая книжка*, 1919), *Szary notes* (*Серый блокнот*, 1919), *Brązowy notatnik* (*Коричневая книжка*, 1921–1925) oraz *Dziennik warszawski* (*Варшавский дневник*, 1920). Na potrzeby niniejszego opracowania autorka skorzystała z wersji włączonych do wydania dzieł zbiorowych opublikowanych w 2003 r.¹⁰ oraz wersji cyfrowej udostępnionej na platformie *Dzienniki i wspomnienia* (*Дневники и воспоминания*) utworzonej przez Europejski Uniwersytet w Sankt-Petersburgu¹¹.

Odwolując się do metody badań dokumentów osobistych, przyjęto założenie, że dzienniki dają świadectwo zarówno indywidualności twórczej ich autora, jak i czasów historycz-

⁸ W 2006 i 2008 r. w Kazańskim Uniwersytecie odbyły się międzynarodowe konferencje „Синтез документального и художественного в литературе и искусстве”. Publikacja materiałów pokonferen-syjnych zob. *Синтез документального и художественного в литературе и искусстве: Сборник статей и материалов международной научной конференции (3–6 мая 2006 г.)*, Kazań 2007; *Синтез документального и художественного в литературе и искусстве: Сборник статей и материалов второй международной научной конференции (5–9 мая 2008 г.)*, Kazań 2009.

⁹ Zob. *Литература и документ: теоретическое осмысление темы. Материалы „круглого стола”*, „Литературная учеба” 2009, nr 1, s. 198–210; *Литература и документ: теоретическое осмысление темы. Материалы „круглого стола”*, „Литературная учеба” 2009, nr 3, s. 190–197.

¹⁰ З. Гиппиус, *Собрание сочинений*, т. 8: *Дневники. 1893–1919*, т. 9: *Дневники. 1919–1941, Воспоминания*. Москва 2003. Dalej cytaty z tego wydania opatrzone w tekście głównym datą w nawiasie.

¹¹ *Дневники и воспоминания*, [w:] *Прожито*, Европейский университет в Санкт-Петербурге, <https://corpus.prozhito.org/notes?date=%221921-01-01%22&diaries=%5B128%5D>.

nych. Punktem wyjścia do podjętych rozważań pozostaje zatem stanowisko, że egodokumenty pozwalają wyjaśnić „białe plamy” historii, zrozumieć źródła i konteksty realnych wydarzeń oraz odkrywać nowe fakty w badaniach historycznych. Dlatego też, podobnie jak ma to miejsce we współczesnych projektach badawczych, należy traktować egodokumenty, z jednej strony, jako źródło kultury historycznej, z drugiej zaś – jako „świadcstwo świadomości historycznej oraz historii mentalności jednostek i grup społecznych”¹².

Dzienniki Zinaidy Gippius jako dokument historyczny

Warto nadmienić, że różnorodne gatunki dokumentów osobistych intensywnie rozwijały się w Rosji od drugiej połowy XVIII w. do końca XIX w. Szczególną popularnością cieszyły się korespondencja, dzienniki i literatura pamiętnikarska. Wśród autorów nie brakuje znaczących postaci historycznych i wybitnych indywidualności carskiej Rosji. W charakterze reprezentatywnych przykładów należy przywołać *Listy rosyjskiego podróżnika* (*Письма русского путешественника*, 1801), w których Nikołaj Karamzin zawarł wrażenia z podróży po Europie Zachodniej w latach 1789–1790, pamiętniki cesarzowej Katarzyny II czy księżnej Katarzyny Daszkowej – pierwszej damy dworu i jednej z najciekawszych postaci rosyjskiego Oświecenia.

Od XIX w. obserwacje na temat aktualnych wydarzeń publikują wybitni poeci i prozaicy (Aleksander Puszkina, Nikołaj Gogol, Aleksander Hercen, Fiodor Dostojewski i in.). Utwory biograficzne, zawierające własne doświadczenia i przemyślenia, wywarły wpływ na pojawienie się nowego gatunku literackiego (*dziennik pisarza*), łączącego elementy dokumentalne, publicystyczne i literackie.

Nową kartę tego rodzaju piśmiennictwa rosyjskiego otwiera wiek XX. W literaturze radzieckiej, w której od końca lat 20., z uwagi na sytuację polityczną, cenzurę państwową oraz ryzyko przeszukań i aresztów, zauważalne jest zmniejszenie popularności form autobiograficznych. Okres rewolucji, wojny domowej i emigracji został uwieczniony przede wszystkim w egodokumentach przedstawicieli tzw. pierwszej fali emigracji (1920–1940), tj. tych, którzy opuścili ojczyznę po przewrocie bolszewickim i w większości przypadków na obczyźnie spędzili resztę życia. Ważną częścią współczesnych badań emigrantologicznych, jako cenne dokumentarne świadectwo historii, pozostają dzienniki Iwana Bunina, Michaiła Priszwina i Borisa Sawinkowa, wspomnienia Niny Berberowej, Nikołaja Bierdiajewa, Dmitrija Mereżkowskiego i Nadieżdy Teffi i in. Znaczenie i aktualność prozy wspomnieniowej i biograficznej dla procesu przywracania pamięci historycznej znalazły odzwierciedlenie w licznych opracowaniach¹³.

¹² W. Szulakiewicz, op. cit., s. 76.

¹³ Więcej na ten temat zob. Н.Н. Кознова, *Мемуарная проза русских писателей-эмигрантов: осмысление революционной стихии в России XX века*, „Преподаватель XXI века” 2007, nr 4, s. 110–116; eadem, *Мемуары русских писателей-эмигрантов первой волны: осмысление исторического пути России*,

Do tego typu źródeł należą również dzienniki Zinaidy Gippius, której dorobek twórczy zajmuje ważne miejsce w rosyjskiej kulturze końca XIX i pierwszej połowy XX w. Gippius była nie tylko wybitną poetką i wpływowym krytykiem, lecz także aktywną organizatorką życia kulturalnego i literackiego w Rosji i na emigracji¹⁴. Ponadto należała do najbardziej utalentowanych diarystek swojej epoki. Dzienniki są nie tylko dopełnieniem dzieł literackich, ale również cennym źródłem dziejów przedrewolucyjnej i porewolucyjnej Rosji. Życie Gippius przypadło bowiem na okres przełomów, kryzysów i napięć, które znamionowały takie wydarzenia historyczne, jak rewolucja 1905 r., pierwsza wojna światowa, przewrót bolszewicki 1917 r., wojna domowa, druga wojna światowa, masowa emigracja z Rosji.

Poza tym literacki klimat Petersburga początku XX w. sprzyjał różnym formom autobiograficznym. Wraz z mężem, Dmitrijem Mereżkowskim, Gippius uznawana jest za prekursorkę modernizmu i jedną z najwybitniejszych przedstawicielek tzw. starszego pokolenia rosyjskich symbolistów. To właśnie do Mereżkowskich należała idea słynnych zebrań religijno-filozoficznych w Petersburgu (1901–1903). W latach 1889–1913 ich petersburskie mieszkanie w „Domu Muruzi”¹⁵ stało się jednym z centrów życia literacko-artystycznego, a mieszkanie przy ul. Siergijewskiej w latach 1914–1918 – centrum politycznym. Sytuacja społeczno-polityczna dwukrotnie zmusiła Gippius do opuszczenia kraju. Bezpośrednią przyczyną dwuletniej emigracji była „krwawa niedziela” 9 stycznia 1905 r., która dała początek pierwszej rosyjskiej rewolucji. Kolejna, w 1919 r., była spowodowana rozczarowaniem ideą rewolucji i przemianami, które nastąpiły w Rosji po przewrocie bolszewickim.

Udział w znaczących wydarzeniach historycznych motywował Gippius do ich utrwalania. *Dzienniki*, które powstawały na przestrzeni ponad pół wieku, wyrosły z niezwy-

Белгород 2009; Н.Н. Кознова, *Реальный факт и художественный вымысел в мемуарах писателей-эмигрантов первой волны*, [w:] *Мемуаристика росыйска и jej konteksty kulturowe*, seria „Studia Rossica”, t. XX, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łuczewicz, Warszawa 2010, s. 83–94; Н.Н. Кознова, *Мемуары русских писателей-эмигрантов первой волны: концепции истории и типология форм повествования*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва 2011; Е.Г. Местергази, *Художественная словесность и реальность (документальное начало в отечественной литературе XX века)*, Автореферат диссертации на соискание научной степени доктора филологических наук, Москва 2008; Е.М. Криволапова, *Жанр дневника в наследии писателей круга В.В. Розанова на рубеже XIX–XX веков*, Автореферат диссертации на соискание научной степени доктора филологических наук, Москва 2013; К.Д. Гордович, *Дневник писателя как документ эпохи и художественный текст*, в: *Дергачевские чтения – 2011. Русская литература: национальное развитие и региональные особенности. Материалы X Всероссийской научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения И. А. Дергачева*, Екатеринбург, 6–7 октября 2011 г., т. 1, сост. А.В. Подчиненов, Екатеринбург 2012, s. 71–78.

¹⁴ Gippius pisała pod różnymi męskimi pseudonimami (Лев Пушин, Товарищ Герман, Роман Аренский, Антон Кирша, Никита Вечер). Najbardziej ostre wypowiedzi i bezkompromisowe opinie podpisywała jako Anton Krajnij (Антон Крайний).

¹⁵ Dawny dom księcia Aleksandra Muruzi, porucznika, oficera pułku ułanów lejbgwardii Jego Wysokości w latach 1893–1898. Budynek znajdował się w Sankt-Petersburgu, na rogu ulic Litiejnyj prospekt i Pantielejmonowska. W tym samym domu pod numerem 28 mieszkał przysły Laureat Literackiej Nagrody Nobla Josif Brodski.

kłej pasji do pisania, z potrzeby utrwalenia myśli, przeżyć i faktów. Potrzeba ta zrodziła się dość wcześnie, pierwsze zachowane notatki odnoszą się do 1893 r. Pierwszy dziennik *Contes d'amour. Dziennik historii miłosnych (Contes d'amour. Дневник любовных историй)*, który powstawał w latach 1899–1907, stanowi unikalny dokument swoich czasów, pozwalający wniknąć w indywidualny proces twórczy, a także w kontekst historyczny ówczesnego życia literackiego i kulturalnego¹⁶. Dzienniki paryskie, przepełnione tęsknotą za utraconą ojczyzną, rejestrowały trudną emigracyjną codzienność oraz antybolszewickie nastroje rosyjskich emigrantów. Dzienniki *Rok wojny (Год войны, 1939)* i *Szare z czerwonym (Серое с красным, 1940–1941)* stanowią zbiór różnorodnych informacji zarówno z życia osobistego pisarki, jak i społeczno-politycznego. Ostatni zapis umieszczony jest pod datą 21 czerwca 1941 r. i dotyczy rozwoju wydarzeń na froncie drugiej wojny światowej.

Z kolei interesujące nas *Dzienniki petersburskie* dokumentują z jednej strony osobiste losy i przemyślenia intelektualistki w trudnym okresie dziejowym Rosji, bowiem – jak podkreśla Alina Nowożyłowa – „В творчестве З. Н. Гиппиус дневники имеют тем большее значение, что они выступают как явление культуры, истории, идеологии эпохи и принадлежат крупной личности XX столетия”¹⁷. Z drugiej zaś mają walor *stricte* historyczny, stanowiąc wręcz kronikarski zapis tragicznych wydarzeń z okresu przemian rewolucyjnych, wojny domowej, przewrotu bolszewickiego i pierwszych lat emigracji. Poszczególne części stanowią odrębną całość, jednocześnie jednak są kontynuacją poprzedniej, tworząc tym samym jeden tekst o charakterze dokumentalnym. Jak podkreśla Iwona Krycka-Michnowska:

Łączy je chronologia prowadzenia zapisów, tematyka, główne motywy, postacie, czasoprzestrzeń, przede wszystkim zaś – osoba autorki, narratorki i jednocześnie bohaterki. Wszystkie cztery części dziennika są jej opowieścią o czasach i o samej sobie, ukazują obraz Petersburga i Rosji w przełomowym momencie historii, którą nieodwracalnie odmieniła również losy diarystki¹⁸.

¹⁶ Więcej na ten temat zob. I. Fedorczyk, *Авторские стратегии Зинаиды Гиппиус: конструирование „женственности” в „Contes d'amour”*, „Polilog. Studia Neofilologiczne” 2012, nr 2, s. 155–162; K. Гордович, *Идеи и образы в дневниках русских писателей 1918–1919 гг. (И. Бунин, З. Гиппиус, В. Короленко, М. Пришвин)*, [w:] *Literatura rosyjska XVIII–XXI w. Dialog idei i poetyk. Dyskurs o współczesności*, red. O. Główko, E. Sadzińska, Łódź 2010, s. 104–111.

¹⁷ А.М. Новожилова, *Петербургские дневники Зинаиды Гиппиус („Синяя книга”, „Черные тетради”, „Черная книжка”, „Серый блокнот”): проблемы поэтики жанра*, Санкт-Петербург 2004, <https://www.disserscat.com/content/petersburskie-dnevniky-zinaidy-gippius-sinyaya-kniga-chernye-tetradichernaya-knizhka-seryi-/read> (dostęp: 10 XI 2024).

¹⁸ I. Krycka-Michnowska, *Przemilczane i wykrzywane. O prawdzie w dziennikach i publicystyce Zinaidy Gippius*, „Conversatoria Litteraria” 2016, R. X, s. 282.

We wstępie do swoich dzienników Gippius przyznawała, że życie w Petersburgu i możliwość bezpośredniej obserwacji aktualnych wydarzeń wymuszały wręcz prowadzenie takich zapisków. Określając istotę swojego przedsięwzięcia pisarskiego, diarystka podkreślała rolę swoich wypowiedzi jako głosu inteligencji – „sumienia i rozumu Rosji”:

Наша жизнь, наша среда, моя и Мережковского, и наше положение, в общем, были благоприятны для ведения подобных записей. Коренные жители Петербурга, мы принадлежали к тому широкому кругу русской «интеллигенции», которую, справедливо или нет, называли «совестью и разумом» России. Она же – и это уже конечно справедливо – была единственным «словом» и «голосом» России, немой, притайно-молчащей – самодержавной¹⁹.

Ów „głos Rosji”, od momentu pierwszego wydania w 1929 r. *Dzienników Gippius*, niezmiennie przyciąga uwagę czytelników i krytyków²⁰. Zachowana spuścizna dziennikowa rosyjskiej emigrantki stanowiła także przedmiot pogłębionych badań naukowych²¹. Zdaniem badaczy jednym z tych czynników, który decyduje o zainteresowaniu współczesnego odbiorcy egodokumentami Gippius, jest ich dokumentalny charakter oraz przyświecająca autorce chęć dania świadectwa prawdzie o „zagładzie Rosji”²². O historycznej wartości dzienników Z. Gippis pisała rosyjska emigrantka Nina Berberowa:

Есть несколько причин, почему *Синяя книга*, оказавшаяся снова в наших руках после пятидесяти лет, будет прочитана и перечитана, и не будет забыта. Она принадлежит к числу исключительных документов исключительной эпохи России (1914–1920) и бросает яркий (и безжалостный) свет на события, потрясшие мир в свое время. Все главные участники – видные деятели Февральской революции

¹⁹ З.Н. Гиппиус, *Петербургский дневник*, [w:] *Литература русского зарубежья: антология*, т. 1, Москва 1990, с. 176.

²⁰ Pierwsze wydanie fragmentów dziennika: З. Гиппиус, *Синяя книга*, Белград 1929. Pierwsze pełne wydanie emigracyjne: З. Гиппиус, *Петербургские дневники. 1914–1919 (История моего дневника. Синяя книга. Черная книжка. Серый блокнот)*, предисловие и примечания Н.Н. Берберова, Нью-Йорк–Орфей 1982. W Rosji po raz pierwszy w całości ukazały się w latach 90.

²¹ Zob. m.in. I. Fedorczyk, *Авторские стратегии Зинаиды Гиппиус: конструирование „женственности” в „Contes d’amour”*, „Polilog. Studia Neofilologiczne” 2012, nr 12, s. 155–162; I. Krycka-Michnowska, *Rosja, rewolucja, bolszewizm w „Dziennikach petersburskich” Zinaidy Gippius*, [w:] *Epoka a literatura i język w Słowiańszczyźnie Wschodniej*, red. A. Ksenicz i in., Zielona Góra 2013, s. 131–140; eadem, *Propaganda antybolszewicka w porewolucyjnej publicystyce Zinaidy Gippius*, [w:] *Idea i komunikacja w języku i kulturze rosyjskiej*, red. A. Dudek, Kraków 2010, s. 485–493; eadem, *Przez pryzmat wygnania. Zinaida Gippius o totalitaryzmie*, „Conversatoria Litteraria” 2014, R. VIII, s. 67–82; eadem, *Przemilczane i wykrzywane...*, s. 277–289.

²² Por. „Już wkrótce po przewrocie bolszewickim, traktując jako swój obowiązek «wykrzyczenie» świata prawdy o zagładzie Rosji. Zaczęła przygotowywać dzienniki do druku: poprawiała je, przepisywała ręcznie i na maszynie, redagowała”. Cyt.: I. Krycka-Michnowska, *Przemilczane i wykrzywane...*, s. 282.

и личные знакомые (или даже близкие друзья) Мережковских. Впрочем, сказать «обоих Мережковских», пожалуй, будет не совсем справедливо. Д.С. всю жизнь интересовался книгами, идеями и даже фактами (правда не личными фактами отдельных людей, но фактами общественно-историческими) гораздо сильнее, чем самими людьми. З.Н. – наоборот. Она каждого встречного немедленно клала, как букашку, под микроскоп, и там его так до конца и оставляла²³.

W nocie wydawniczej do wydania polskiego czytamy:

Dzienniki petersburskie oraz szczególnie interesujący dla czytelnika polskiego *Dziennik warszawski* zaliczane są do najwybitniejszych osiągnięć rosyjskiej memuarystyki XX wieku (...) [Z. Gippius – I.A.N.]. Pozostawiła wstrząsający w swej wymowie zapis sytuacji w kraju ogarniętym wojenną i rewolucyjną pożogą. Umiejętność oceny przyczyn i skutków rejestrowanych wydarzeń, towarzysząca jej intelektualna refleksja oraz talent pisarski autorki pozwalający na kreślenie przejmujących obrazów dnia powszedniego tych dramatycznych lat czynią z obu dzienników tchnące autentyzmem i cenne źródło historyczne²⁴.

Obraz Borisa Sawinkowa w *Dziennikach petersburskich* Zinaidy Gippius

Jednym z powodów szczególnego zainteresowania egodokumentami Z. Gippius ze strony badaczy zajmujących się historią Rosji pierwszej połowy XX w. pozostaje fakt, że stanowią one cenne źródło informacji biograficznych głównych aktorów ówczesnej sceny politycznej oraz działaczy życia literackiego i kulturalnego. Na kartach jej dzienników wybrzmiewają bowiem setki nazwisk osób z jej najbliższego otoczenia, znanych z pierwszych stron gazet, a także stałych bywalców petersburskiego mieszkania Merezkowskich. Wśród nich na uwagę zasługuje postać Borisa Sawinkowa, jednego z liderów partii eserowców, przywódcy Organizacji Bojowej, wsławionego zamachami terrorystycznymi na wysokich urzędników carskiej administracji, w tym Wiaczesława von Plehwe, szefa tajnej policji politycznej oraz wielkiego księcia Sergiusza Aleksandrowicza, wuja Mikołaja II.

Uważna lektura *Dzienników petersburskich* pozwala prześledzić historię tych kontaktów, w których możemy wyróżnić kilka etapów – od wzajemnej fascynacji po całkowite ideowe rozejście. Początek ich bliskiej znajomości przypada na 1906 r., gdy

²³ З. Гиппиус, *Петербургские дневники. 1914–1919...*

²⁴ Na podstawie noty wydawniczej pierwszego polskiego wydania: Z. Gippius, *Dzienniki petersburskie (1914–1919). Dziennik warszawski (1920–1921)*, tłum. H. Chłystowski, Warszawa 2010.

Gippius (wraz z D. Merezkowskim i D. Filosofowem) przebywała w Paryżu, a Sawinkow, przeżywając rozczarowanie w dotychczasowej działalności, porzucił partię socjalistów rewolucjonistów. W tym okresie Merezkowsy otoczyli Sawinkowa opieką mentorską i mocno wspierali jego poczynania w dziedzinie literatury. Gippius była redaktorką i autorką tytułu jego debiutanckiej powieści *Koń blady* (*Конь бледный*). Świadectwo tego faktu pozostawia Gippius w swoim dzienniku pod datą 14 marca 1911 r.: „Я роман Савинкова цензурила и заглавие к нему выдумала. Написан он, конечно, от наших совместных разговоров”²⁵. Na koncepcję powieści, przepełnionej symboliką apokaliptyczną, wyraźny wpływ miały poglądy Merezkowskich, zwłaszcza w odniesieniu do idei religijnych oraz poglądów na kwestie przemocy i wolności. Idea powieści, napisanej w formie wspomnień terrorysty o zamachu na księcia Siergieja Aleksandrowicza, zrodziła się w rozmowach, które toczyły się w kręgu polityków i rewolucjonistów, głównie eserowców, przebywających na emigracji we Francji z powodu prześladowania przez władze rosyjskie. Wśród nich był m. in. Gieorgij Plechanow, który po rozbiciu organizacji Wola Ludu (*Народная воля*) w 1879 r. został jednym z przywódców rewolucyjnych narodników – grupy Czarny Podział (*Черный предел*), a także Ilja Fondaminski (pseudonim Bunakow), w przeszłości aktywny działacz partii eserowców, w przyszłości zastępca przewodniczącego Komitetu Wykonawczego Rady Delegatów Chłopskich, a latem 1917 r. tymczasowy komisarz Floty Czarnomorskiej.

Dodajmy, że to Gippius zaproponowała pseudonim literacki – W. Ropszyn, pod którym Sawinkow publikował różne utwory²⁶. Jak podaje Igor Bielow, pseudonim „nawiązuje do miasteczka Ropsza, położonego w pobliżu Petersburga, gdzie spiskowiec zabił cara Piotra III”²⁷. Ponadto dzięki staraniom Gippius została zebrana i wydana pośmiertnie poezja Sawinkowa²⁸. Zbiór wierszy ukazał się w 1931 r. nakładem wydawnictwa rosyjskiego emigranta Ilji Kowarskiego (I.N. Swienjanskiego), dawnego eserowca (staż partyjny od 1899 r.), z przedmową Gippius i zdjęciem autorstwa Piotra Szumowa – człowieka o bogatej rewolucyjnej przeszłości, jednego z najbardziej znanych fotografów tamtych czasów specjalizujących się w fotografii portretowej²⁹.

²⁵ Cyt. wg: Д. Мережковский, *Большая Россия*, автор предисловия и послесловия, составитель С.Н. Савельев, Ленинград 1991, s. 255.

²⁶ B. Sawinkow jest znany również jako publicysta, autor utworów literackich i wspomnień. Pisał pod licznymi pseudonimami (B. Ропшин, Б. Н., Вениамин, Галлей Джемс, Крамер, Ксешинский, Павел Иванович, Роде Леон, Субботин Д. Е., Ток Рене, Томашевич Адольф, Чернецкий Константин).

²⁷ И. Белов, *Писатель с браунингом и динамитом. Борис Савинков и Польша*, [https://culture.pl/gu/article/pisatel-s-brauningom-i-dinamitom-boris-savinkov-i-polsha](https://culture.pl/pl/gu/article/pisatel-s-brauningom-i-dinamitom-boris-savinkov-i-polsha).

²⁸ Zob. В. Ропшин, *Книга стихов*, предисловие З. Гиппиус, Париж 1931.

²⁹ Piotr Szumow (fr. Pierre Choumoff, 1872–1936) – rosyjski socjalista żydowskiego pochodzenia. Wielokrotnie aresztowany i więziony za udział w strajkach i działalności agitacyjnej. Emigrował w 1908 r. do Paryża, gdzie otworzył własne atelier. Zaslłynął z portretów sław, w tym jako osobisty fotograf znanego francuskiego artysty François-Auguste-René Rodina. Na początku lat 30., z powodu kryzysu finansowego, wyjechał do Polski. W 1934 r. nagrodzony Krzyżem Niepodległości za działalność rewolucyjną. Pochowany na cmentarzu ewangelicko-reformowanym w Łodzi.

Mereżkowscy nawiązali bliskie relacje z Sawinkowem, a dawny terrorysta był częstym gościem w ich paryskim mieszkaniu. W dziennikach z 1908 r. Gippius szczegółowo opowiedziała o spotkaniach, codziennym życiu, procesie twórczym i niemiłkających dyskusjach na temat planowanego zamachu na cara: „Вечером Дм[итрий] опять к Савинкову ходил. Уговаривал царя не убивать. Не для царя – а для Савинкова. Да, Савинкову это поздно, а вообще м[ожет] б[ыть] рано. Т. е. *может* быть. А надо знать наверное” (1 lutego 1908 r.).

Działania Sawinkowa przedstawiane są w określonym kontekście politycznym. Gippius starała się odzwierciedlić atmosferę ówczesnej walki wewnętrznej i ścieranie się różnych opcji politycznych:

Задолго до войны мы сблизились с некоторыми эмигрантами (между прочим с Савинковым), с которыми мы поддерживали постоянные сношения. Это была партия социалистов-революционеров. Несмотря на плохо разработанную идеологию, партия эта казалась нам наиболее органической, наиболее отвечающей русским условиям. За соц.-революционерами, как народниками, стояло уже свое историческое прошлое. Что касается партии социал-демократической, – партии, сравнительно новой в России, лишь после 1905 года оформившейся у нас по западным образцам и уже расколотой на большевиков и меньшевиков, то самая основа ее экономический материализм, – была нам, и некоторой части русской интеллигенции, особенно чужда (как и самому русскому народу, – казалось нам). Все десять лет мы вели с ней последовательную, очень внутреннюю, идейную борьбу³⁰.

Gippius formalnie nie należała do żadnej partii, jednak przedmiotem jej szczególnej uwagi pozostają wydarzenia społeczne i polityczne. Po tym jak powróciła do Petersburga w 1914 r., podobnie jak wielu innych rosyjskich intelektualistów, z wielkimi nadziejami przyjęła rewolucyjny zryw, który miał warunkować zakończenie wojny i realizację idei wolności. Ponadto, jak niejednokrotnie podkreślała diarystka, polityka przenikała wszystkie sfery życia i zajmowała bez wyjątku przedstawicieli różnych profesji i grup społecznych:

Разделения на профессиональные круги в Петербурге почти не было. Деятели самых различных поприщ, – ученые, адвокаты, врачи, литераторы, поэты, – все они так или иначе оказывались причастными политике. Политика, – условия самодержавного режима, – была нашим первым жизненным интересом, ибо

³⁰ З. Гиппиус, *История моего дневника*, [в:] idem, *Дневники...*

каждый русский культурный человек, с какой бы стороны он не подходил к жизни, – и хотел того или не хотел, – непременно сталкивался с политическим вопросом³¹.

W latach 1914–1919 Gippius prowadziła skrupulatne notatki, które w najbardziej przełomowych momentach historycznych obejmowały kilka wpisów dziennie. Relacjonowanie przebiegu zdarzeń „z minuty na minutę” może być pomocne w rekonstrukcji kluczowych faktów, mających miejsce po rewolucji lutowej 1917 r., tym bardziej że diarystka zdobywała informacje z „pierwszej ręki”, a wielu działaczy i polityków należało do jej najbliższego otoczenia. Dlatego też okoliczności utworzenia Rządu Tymczasowego na mocy porozumienia między Komitetem Tymczasowym Dumy Państwowej i Piotrogradzką Radą Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, szturm bolszewików na Pałac Zimowy czy aresztowania członków Rządu Tymczasowego prezentowane są na podstawie relacji bezpośrednich uczestników i świadków tych wydarzeń, do których należał przede wszystkim Boris Sawinkow.

Gippius była przeciwna wszelkiej formie przemocy, jednak wraz z rozwojem wydarzeń i wobec określonej sytuacji politycznej, zmianie uległo również jej podejście do koniecznych przemian. Rewolucję lutową przeciwko carowi Mikołajowi II Romanowowi i samodzierżawiu Gippius przyjęła jako duchowy wstrząs, zdolny do oczyszczenia i stworzenia nowego ładu społecznego, opartego na wolności. Ogromne nadzieje polityczne w tym zakresie pokładała w Sawinkowie, widząc w nim ten potencjał, który mógł zakończyć anarchię i dwuwładzę. Nie dziwi zatem fakt, że od momentu powrotu Sawinkowa do Rosji w kwietniu 1917 r. jego nazwisko systematycznie pojawia się na kartach dzienników. Gippius rejestrowała ich spotkania, rozmowy telefoniczne oraz korespondencję. Sawinkow był częstym gościem u Mereżkowskich, podczas wizyt dzielił się najnowszymi wieściami i przekazywał poufne informacje, przykładem której niech posłuży zapiska dotycząca planów politycznych Kiereńskiego:

Мы были вчетвером. Скоро Борис заторопился (теперь уж не сможет так ездить к нам, влез в каторжную работу). Л. попросил его подвезти; Р. пошел лезть в свой автомобиль, а Борис вызвал меня и Дмитрия на секунду в другую комнату, чтобы сказать несколько слов. Сегодня Керенский лично говорил Лебедеву, что хочет быть министром без портфеля, что так все складывается, что так лучше. (31 sierpnia 1917 r.)

³¹ Ibidem.

Dzienniki Gippius ujawniają zakulisowe szczegóły towarzyszące objęciu przez Sawinkowa funkcji komisarza 7. Armii, a następnie Frontu Południowo-Wschodniego, pracy w ministerstwie wojny czy nominacji na funkcję namiestnika wojskowego Piotrogradu. Dziennik jest także ważnym źródłem informacji na temat relacji Sawinkowa z innymi aktorami ówczesnej sceny politycznej, przede wszystkim Aleksandrem Kiereńskim – ministrem wojny Rządu Tymczasowego i Ławrem Korniłowem. Obszernie opisany jest np. konflikt między premierem a mianowanym przez niego 19 lipca 1917 r. głównodowodzącym armii rosyjskiej. Jak wiadomo, Sawinkow również odegrał w nim określoną rolę, wszak to właśnie od niego w dniu 19 sierpnia premier dowiedział się o planach bolszewickiego przewrotu. Informacja ta została wykorzystana przez Kiereńskiego do próby pozbycia się przeciwnika politycznego. Na polecenie Kiereńskiego Sawinkow udał się do Mohylewa w celu przedłożenia generałowi określonych żądań. Rozmowy prowadzone przez Sawinkowa w dniach 22–24 sierpnia doprowadziły do pewnych ustępstw ze strony generała, który wyraził zgodę na wyłączenie Piotrogradu i okolic spod dowództwa Korniłowa oraz skierowanie do stolicy korpusu kawalerii w celu stłumienia wystąpień bolszewickich. Odmówił natomiast rozwiązania Wydziału Politycznego oraz likwidacji konspiracji oficerów. Poniżej przykładowy zapis odnoszący się do buntu Korniłowa, który podjął nieudaną próbę obalenia Rządu Tymczasowego:

Самодержавие; война; первые дни свободы; первые дни светлой, как влюбленность, февральской революции; затем дни первых опасений и сомнений... Керенский в своем взлете... Ленин, присланный из Германии, встречаемый прожекторами... Июльское восстание... победа над ним, страшная, как поражение... Опять Керенский и люди, которые его окружают. Наконец, знаменитое К-С-К, т.е. Керенский, Савинков и Корнилов, вся эта потрясающая драма, которую довелось нам наблюдать с внутренней стороны. «Корниловский бунт», записали торопливые историки, простодушно поверив, что действительно был какой-то «корниловский бунт»... И, наконец – последний акт, молнии выстрелов на черном октябрьском небе... Мы их видели с нашего балкона, слышали каждый... Это обстрел Зимнего Дворца, и мы знали, что стреляют в людей, мужественно и беспомощно запершихся там, покинутых всеми – даже «главой» своим – Керенским. (10 listopada 2017 r.)

Tego typu fragmenty dzienników są szczególnie cenne w kontekście poznania różnych punktów widzenia oraz ówczesnych nastrojów politycznych, tym bardziej że mowa jest o jednym z najważniejszych mitów historycznych odnoszących się do przewrotu bolszewickiego. Powołana wówczas komisja obwieściła, że oskarżenia są całkowicie bezza-

sadne, a generał nie stał na czele żadnego spisku, zaś Kiereński w wydanych na emigracji wspomnieniach upowszechniał wersję przeciwną³².

Dzienniki Gippius stanowią złożoną strukturę narracyjną, łączącą monologi wewnętrzne, bezpośrednie zwroty do czytelnika, rozważania, uwagi krytyczne itp. Taki charakter miały wpisy przedstawiające portrety, które zwykle zawierały emocjonalną i jednoznaczną ocenę. Opisując Sawinkowa, diarystka podkreślała jego indywidualizm, determinację i racjonalizm. Poniżej przykład zapiski, dokonanej przed odjazdem do Kisłowodzka w 1917 r., zawierający wnikliwą ocenę porównawczą Sawinkowa i jego żony Jeleny. Z uwagi na znaczenie i nietypową formę (w dzienniku dominują krótkie wpisy, w telegraficznym skrócie relacjonujące aktualne wydarzenia), przytoczono jej obszerny fragment:

В субботу же, через час после нашего отъезда, должны приехать (едут через Англию и Швецию) – наши давние друзья эмигранты, Ел. Х. Борис Савинков (Ропшин). Когда-нибудь я напишу десятилетнюю историю наших глубоких с ними отношений. Ел. и Борис люди поразительно разные. Я обоих люблю – и совершенно по-разному. Зная их жизнь в эмиграции, непрерывно (т.е. с перерывами нашего пребывания в России) общаясь с ними за последние десять лет – я жгуче интересуюсь теперь их ролью в революционной России. Борис в начале войны часто писал мне, но сношения так были затруднены, что я почти не могла отвечать.

Они оба так любопытны, что, повторяю, здесь говорить о них между прочим – не стоит. Тремя словами только обозначу главную внутреннюю сущность каждого: Ел. – светлый, раскрытый, общественный (коллективный) человек. Борис Савинков – сильный, сжатый, властный индивидуалист. Личник. (Оба, в своем, часто крайние). У первого доминируют чувства, у второго – ум. У первого – центробежность, у второго – центростремительность.

По этим внутренним линиям строится и внешняя жизнь каждого, их деятельность. Принцип «демократичности» и «аристократичности» (очень широко понимая). Они – друзья, старые, давние. Могли бы, – но что-то мешает, – дополнять друг друга; часто сталкиваются. И не расходятся окончательно, не могут. К тому же Ел. так добр, кроток и верен в любви, что лично и не может совсем поссориться с давним другом-соратником.

Как, чем, в какой мере, на каких линиях будут нужны эти «революционеры» уже совершившейся русской революции? Силою вещей до сих пор оба (я их почти как символы тут беру) были разрушителями. Рассуждая теоретически – принцип Ел. был более близок к «созиданию», к его возможностям. Но... где Савинковская твердость? Нехватка.

³² Więcej na ten temat zob. R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994; O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 2009.

Суживая вновь принципы, символы, до лиц, отмечу, что относительно лиц данных придется учитывать и десятилетнюю эмиграцию. Последние же годы ее – полная оторванность от России. И, кажется, насчет войны они там особенно не могли понимать положение России. Оттуда. Из Франции.

Я так пристально и подробно останавливаюсь на личностях в моей записи потому, что не умею верить в события, совершающиеся вне всякого элемента личных воль. «Люди что-то весят в истории», этого не обойдешь. Я склонна преувеличивать вес, но это мои ошибки; преуменьшить его – будет такой же ошибкой.

Из других возвращающихся эмигрантов близко знаю я еще Б. Н. Моисеенко (и брат его С. Н., но он, кажется, не приезжает, он на Яве), Чернова не видела случайно; однако, имею представление об этом фрукте. Его в партии терпеть не могли, однако, считали партийным «лидером», чему я всегда изумлялась: по его «литературе» – это самоуверенный и самоупоенный тупак. Авксентьев – культурный. Эмиграция его отяжелила и он тут вряд ли заблестит. Но человек, кажется, весьма ничего себе, порядочный. (18 kwietnia 1917 r.)

Po obaleniu Rządu Tymczasowego Gippius i Sawinkowa połączyła sprawa „wyzwolenia Rosji od władzy bolszewików”. Gippius pilnie śledziła wszystkie poczynania Borisa, jego wyjazd nad Don, gdzie powstawała Armia Ochotnicza, organizowanie antybolszewickiego oporu w Moskwie czy utworzenie Sojuszu Obrony Ojczyzny i Swobody, skupiającego socjalistów-rewolucjonistów i oficerów-monarchistów. Rozwój wydarzeń politycznych w Rosji i zwycięstwo „białych” zmusiło ich do podjęcia decyzji o emigracji. W 1919 r. Gippius, wraz z mężem Dmitrijem Fiłosofowem oraz ich sekretarzem Władimirem Złobinem, przekroczyła zieloną granicę w Bobrujsku i po krótkim pobycie w Mińsku udała się do Warszawy. W styczniu 1920 r. Sawinkow przyjeżdża do Polski z zamiarem kontynuowania walki z bolszewikami. Obdarzony zaufaniem Józefa Piłsudskiego w czasie wojny polsko-bolszewickiej formował w Polsce oddziały rosyjskie. Paradoksalnie działania te wywarły negatywny wpływ na relacje Sawinkowa i Gippius. Początkowo nic nie zapowiadało kryzysu w relacjach między „towarzyszami walki” przeciwko bolszewikom. Jednak od tego momentu, gdy w styczniu 1920 r. Sawinkow powołał Rosyjski Komitet Polityczny, a jego prawą ręką został Fiłosofow, relacje między Gippius i Sawinkowem ulegają pogorszeniu. A po krachu na froncie rosyjsko-polskim i „haniebnym” porozumieniu w Mińsku rozczarowani Mereżkowscy opuszczają Polskę i udają się do Paryża. Tym samym Sawinkow stał się pośrednio przyczyną rozerwania „triumwiratu ideowego” Mereżkowskich i Fiłosofowa. Był to prawdziwy cios dla Gippius także w planie osobistym, z uwagi na głębokie, choć nieodwzajemnione, uczucie, którym darzyła rosyjskiego publicystę. Po wyjeździe do Paryża pisała z wyrzutem do dawnego współpracownika: „Twoja polonofilia i mi-

łość do Sawinkowa oślepiła Cię kompletnie, do tego stopnia że nie możesz dostrzec własnej beznadziei? Naprawdę chcesz zostać pierwszym rosyjskim męczennikiem za Polskę?”³³. Z kolei na kartach dziennika sarkastycznie konstatuje: „В Варшаве Савинков сидит по-прежнему, всех разогнав, самодовольный, с Димой. Нельзя понять, на что они надеются. Ничего не видят”. (26 marca 1921 r.)

W 1921 r. Józef Piłsudski, naruszając prawo azylu politycznego, zgodził się na warunki Moskwy i wydał decyzję o wydaleniu z Polski przywódców rosyjskich i ukraińskich organizacji antysowieckich. Wśród czternastu wskazanych imiennie przez Lwa Karachana, sekretarza delegacji radzieckiej podczas rozmów pokojowych w Mińsku, znalazł się Boris Sawinkow, którego nie uchroniły doświadczenie wspólnej walki oraz przyjacielskie relacje z marszałkiem³⁴. W 1924 r., ku zaskoczeniu większości środowiska, Sawinkow porzucił działalność na emigracji i powrócił do bolszewickiej Rosji. Okoliczności jego nagłego powrotu wciąż pozostają niejasne, niektóre źródła piszą o prowokacji radzieckich agentów, inni o współpracy dawnego rewolucjonisty z nową władzą, chociaż listy wysyłane z więzienia brzmiały mało wiarygodnie. W każdym razie cała ta sytuacja została jednoznacznie oceniona przez Gippius w kategoriach zdrady, zarówno osobistej, jak i państwowej. W związku z tymi okolicznościami radykalnie zmienia się narracja diariuszowa w odniesieniu do Sawinkowa. Znikają określenia w rodzaju *nasz, święty, poważny*, a pojawiają takie, które opisują go jako „politycznego kameleona” (*кукла, оборотень, нустое место*).

Po nielegalnym przekroczeniu granicy Sawinkow został aresztowany i skazany na karę śmierci, którą następnie zamieniono na karę dziesięciu lat pozbawienia wolności. Zgodnie z oficjalną wersją Sawinkow po tym, jak otrzymał informację, że ułaskawienie nie będzie możliwe, popełnił samobójstwo, rzucając się z okna. Najbardziej prawdopodobną pozostaje jednak wersja o zamordowaniu go przez czekistów³⁵. Wieść o śmierci dawnego towarzysza nie wpłynęła na stanowisko Gippius, która pisała stanowczo:

Савинкова, когда увидала еще этот последний раз (обед втроем), не ненавидела – и не жалела. Поняла, что и не буду никогда уже ненавидеть, да, вероятно, и жалеть. Я скажу правду: мне было неинтересно. И не то что было, а стало. И не от меня, а от него.

³³ Pelen tekst listu Z. Gippius do D. Filosofova z kwietnia 1921 r. zob. Дж.С. Дюррант, *По материалам архива Д.В. Философова*, „Лица. Биографический альманах” 1994, nr 5, s. 448–449; Дж.С. Дюррант, *От эстетики к этике: Из переписки Д.В. Философова. 1920–1932*, „Наше наследие” 2002, nr 63–64, s. 64–91.

³⁴ J. Piłsudskiego i B. Sawinkowa – zdaniem Krzysztofa Kłoca – łączyła „rzeczywista, w największym i najściślejszym rozumieniu tego pojęcia, przyjaźń”. Cyt. wg: K. Kłoc, *Piłsudski. Studium fenomenu Komendanta*, Kraków 2021, s. 235.

³⁵ Wersję tę potwierdzał Wałarłam Szalamow, który twierdził, że Sawinkow został zrzucony ze schodów: „Тę wiadomość przekazał mi w łagrze umierający więzień, uczestniczący w tamtej egzekucji i pragnący wyznać grzechy przed śmiercią”. Cyt. za: V. Wiernicka, *Sawinkow, Merezkowski, Gippius*, [w:] idem, *Rosjanie w Polsce. Czas zaborów 1719–1915*, Warszawa 2015, s. 361.

Все, что он говорил, и весь он – был до такой степени не он, что я его не видела.

А тот, кого видела, мне казался неинтересным.

Он – прошел, т. е. с ним случилось то, что теперь случается чаще всего, и для меня непонятнее всего.

Оборотень. Еще один оборотень.

Когда Савинков за обедом в субботу так надтреснуто смеялся – ведь у меня была же и к нему опять жалость, поверх ясного моего взгляда? Ведь не было у меня к нему ни минуты возмущения или какого-нибудь личного оскорбления? А ведь я его не люблю.

Иногда мне кажется, что никакого Савинкова уже давно нет, и ты в руках злого марева, призрака. Не боюсь тут сказать – дьявольского, чертовой игрушки, да, да! Ведь именно черт не воплощается, и у него игрушки такие же. Не страшная эта кукла – Савинков. Только для тех, кто не знает, что это. Правда, таких и природа не любит, не терпит, ибо он пустота. Я сама не знаю, когда я пришла к такой для меня бесповоротной формуле (и с таким смыслом): пустота. А смысл такой: Савинков хуже всякого большевика, Троцкого, например. Т.е. совсем за чертой человеческого и Божьего.

Пусть Бог судит и видит Савинкова, я не умею и не смею³⁶.

Uwagi końcowe

Dzienniki Zinaidy Gippius to niezwykle dokument, pozwalający poznać życie pisarki we wszystkich aspektach: rodzinnym, towarzyskim, społecznym i politycznym. Na kartach dzienników występuje jako myślicielka, pisarka, krytyk literacki, ale nade wszystko wnikliwa obserwatorka swoich czasów. Zapiski, które przez ponad pół wieku prowadziła Gippius, stanowią, z jednej strony, autobiograficzny zapis jej indywidualnej drogi życiowej, światopoglądu, poglądów na Rosję, kulturę, religię i twórczość; z drugiej zaś – utrwalają rozważania o globalnych problemach i losach Rosji. Gippius pisała przede wszystkim o tym, co wywoływało szeroki rezonans społeczny. *Dzienniki* prowadzone w przełomowym okresie historycznym pełnią rolę dokumentalnego komentarza, rzucają światło na wydarzenia, które wstrząsnęły Rosją w latach 20.–30. XX w. i miały wpływ na współczesne losy Europy. Dlatego też *Dzienniki petersburskie* pozostają cennym źródłem historycznym (i dokumentalnym):

Wkrótce po ucieczce z Rosji sowieckiej pisarkę opanowały myśli o domu-ojczyźnie i misji jej ratowania. Misję tę Zinaida Gippius realizowała jako publicystka i diarystka.

³⁶ И. Белов, *Писатель с браунингом и динамитом...*

W licznych artykułach i szkicach oraz *Dziennikach petersburskich*, których część udało jej się opublikować już w latach 20., chce dać świadectwo zbrodniczego charakteru sowieckiego imperializmu. Pragnie udowodnić światu, że bolszewizm jest sprzeczny z rosyjskimi wartościami i tradycją; ostrzega przed nim, nawołuje do walki, podkreśla szczególną rolę rodaków na obczyźnie jako depozytariuszy prawdy³⁷.

Cechą charakterystyczną *Dzienników petersburskich* Z. Gippius jest wieloplanowość struktury narracyjnej (obserwacja, przedstawienie i analiza bieżących wydarzeń, różnorodne źródła informacyjne, liczne postaci). Bohaterami dzienników są realne postacie historyczne: politycy i działacze partyjni, literaci i artyści, wydawcy, redaktorzy, działacze religijni i filozofowie i in. Z wszystkich nazwisk, które licznie pojawiły się na kartach dzienników, osobne miejsce zajmuje Boris Sawinkow. Egodokumenty pozostają ważnym źródłem informacji biograficznych, a także wiedzy na temat ówczesnego życia politycznego.

Przedstawiony w niniejszym opracowaniu materiał dowodzi, że relacja B. Sawinkowa z Z. Gippius z całą pewnością jest osobnym i wartym poświęcenia uwagi problemem badawczym. *Dzienniki* Z. Gippius stanowią także ważne źródło informacji na temat relacji dawnego eserowca z D. Mereżkowskim, członkami Rządu Tymczasowego, utworzonego w Rosji na mocy dekretu Dumy Państwowej po rewolucji lutowej 15 marca 1917 r., a także marszałkiem Józefem Piłsudskim, które wymagają pogłębionej analizy i odrębnych ustaleń.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Gippius Z., *Dzienniki petersburskie (1914–1919). Dziennik warszawski (1920–1921)*, tłum. H. Chłystowski, Warszawa 2010.
- Гиппиус З.Н., *Дневники и воспоминания*, [в:] *Прожито*, Европейский университет в Санкт-Петербурге, <https://corpus.prozhito.org/notes?date=%221921-01-01%22&diaries=%5B128%5D>.
- Гиппиус З.Н., *Петербургский дневник*, [в:] *Литература русского зарубежья: антология*, т. 1, Москва 1990.
- Гиппиус З.Н., *Петербургские дневники. 1914–1919 (История моего дневника. Синяя книга. Черная книжка. Серый блокнот)*, предисловие и примечания Н.Н. Берберова, Нью-Йорк–Орфей 1982.
- Гиппиус З.Н., *Собрание сочинений*, т. 8: *Дневники 1893–1919*, Москва 2003.

³⁷ I. Krycka-Michnowska, *Przez pryzmat wygnania. Zinaida Gippius o totalitaryzmie*, „Conversatoria Litteraria” 2014, R. VIII, s. 68.

Гиппиус З.Н., *Собрание сочинений*, т. 9: *Дневники 1919–1941*, Москва 2003.

Гиппиус З.Н., *Петербургский дневник 1914–1919*, Нью-Йорк–Москва 1990.

Opracowania

Bukowski J., *Wartość poznawcza dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4.

Czapliński W., *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2. *Dzienniki, notatniki, listy pisarzy rosyjskich*, seria „Studia Rossica”, t. XIX, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Lucewicz, Warszawa 2007.

Dzienniki pisarzy rosyjskich. Kontekst literacki i historyczny, seria „Studia Rossica”, t. XVII, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Lucewicz, Warszawa 2006.

Fedorczuk I., *Авторские стратегии Зинаиды Гиппиус: конструирование „женственности” в „Contes d’amour”*, „Polilog. Studia Neofilologiczne” 2012, nr 2.

Figes O., *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław 2009.

Herbst S., *Pamiętnik i relacja jako źródło dla historyka wojskowości*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.

Kloc K., *Piłsudski. Studium fenomenu Komendanta*, Kraków 2021.

Krycka-Michnowska I., *O sobie, o Rosji, o duszy rosyjskiej. „Dzienniki” Zinaidy Gippius*, Katowice 2015.

Krycka-Michnowska I., *Propaganda antybolszewicka w porewolucyjnej publicystyce Zinaidy Gippius*, [w:] *Idea i komunikacja w języku i kulturze rosyjskiej*, red. A. Dudek, Kraków 2010.

Krycka-Michnowska I., *Przemilczane i wykrzyżane. O prawdzie w dziennikach i publicystyce Zinaidy Gippius*, „Conversatoria Litteraria” 2016, R. X.

Krycka-Michnowska I., *Przez pryzmat wygnania. Zinaida Gippius o totalitaryzmie*, „Conversatoria Litteraria” 2014, R. VIII.

Krycka-Michnowska I., *Rosja, rewolucja, bolszewizm w „Dziennikach petersburskich” Zinaidy Gippius*, [w:] *Epoka a literatura i język w Słowiańszczyźnie Wschodniej*, red. A. Ksenicz i in., Zielona Góra 2013.

Maternicki J., *Materiały autobiograficzne i ich funkcja poznawcza i dydaktyczna*, [w:] idem, *Historia i wychowanie*, Warszawa 1990.

Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.

Rodak P., *Prawda w dzienniku osobistym*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4.

Rusiński W., *Materiały pamiętnikarskie w oczach historyka gospodarczego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.

Szarota T., *Dokumenty autobiograficzne w badaniach dziejów najnowszych*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.

Szulakiewicz W., *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, nr 16.

- Szczepański J., *Zasady gromadzenia i naukowego użytkowania dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4.
- Tomaszewski M., *Korespondencja starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego (1711–1784) jako źródło poznania jego rodzinnych relacji i sporów sądowych*, „Echa Przeszłości” 2023, t. XXIV/1.
- Wiernicka V., *Sawinkow, Mereżkowski, Gippius*, [w:] idem, *Rosjanie w Polsce. Czas zaborów 1719–1915*, Warszawa 2015.
- Белов И., *Писатель с браунингом и динамитом. Борис Савинков и Польша*, <https://culture.pl/ru/article/pisatel-s-brauningom-i-dinamitom-boris-savinkov-i-polsha>.
- Богомолов Н.А., *Дневники в русской культуре начала XX века*, [в:] idem, *Русская литература первой трети XX века*, Томск 1999.
- Гордович К.Д., *Дневник писателя как документ эпохи и художественный текст*, [в:] *Дергачевские чтения – 2011. Русская литература: национальное развитие и региональные особенности. Материалы X Всероссийской научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения И.А. Дергачева*, Екатеринбург, 6–7 октября 2011 г., т. 1, сост. А.В. Подчиненов, Екатеринбург 2012.
- Гордович К., *Идеи и образы в дневниках русских писателей 1918–1919 гг. (И. Бунин, З. Гиппиус, В. Короленко, М. Пришвин)*, [w:] *Literatura rosyjska XVIII–XXI w. Dialog idei i poetyk. Dyskurs o współczesności*, red. O. Główko, E. Sadzińska, Łódź 2010.
- Дюррант Дж.С., *От эстетики к этике: Из переписки Д.В. Философова. 1920–1932*, „Наше наследие” 2002, nr 63–64.
- Дюррант Дж.С., *По материалам архива Д.В. Философова*, „Лица. Биографический альманах” 1994, nr 5.
- Кознова Н.Н., *Мемуарная проза русских писателей-эмигрантов: осмысление революционной стихии в России XX века*, „Преподаватель XXI века” 2007, nr 4.
- Кознова Н.Н., *Мемуары русских писателей-эмигрантов первой волны: концепции истории и типология форм повествования*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва 2011.
- Кознова Н.Н., *Мемуары русских писателей-эмигрантов первой волны: осмысление исторического пути России*, Белгород 2009.
- Кознова Н.Н., *Реальный факт и художественный вымысел в мемуарах писателей-эмигрантов первой волны*, [w:] *Memuarystyka rosyjska u jej konteksty kulturowe*, seria: „Studia Rossica”, t. XX, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łucewicz, Warszawa 2010.
- Криволапова Е. М., *Жанр дневника в наследии писателей круга В.В. Розанова на рубеже XIX–XX веков*, Автореферат диссертации на соискание научной степени доктора филологических наук, Москва 2013.
- Литература и документ: теоретическое осмысление темы. Материалы „круглого стола”*, „Литературная учеба” 2009, nr 1.

- Литература и документ: теоретическое осмысление темы. Материалы «круглого стола», „Литературная учеба” 2009, nr 3.*
- Мережковский Д., *Большая Россия*, автор предисловия и послесловия, составитель С.Н. Савельев, Ленинград 1991.
- Местергази Е.Г., *Художественная словесность и реальность (документальное начало в отечественной литературе XX века)*, Автореферат диссертации на соискание научной степени доктора филологических наук, Москва 2008.
- Михеев М.Ю., *Дневник как эго-текст (Россия, XIX–XX)*, Москва 2007.
- Новожилова А.М., „Петербургский дневник” З. Гиппиус за 1917 год: Текстологический анализ, [в:] *Русская литература XX века: Итоги столетия. Сборник материалов международной научной конференции молодых ученых*, Санкт-Петербург 2001.
- Новожилова А.М., „Петербургский дневник” Зинаиды Гиппиус и „Дневник” Дмитрия Философова: Текстологический анализ записей февраля-марта 1917 г., „Вестник молодых ученых”, серия „Филологические науки” 2003, nr 1.
- Новожилова А.М., *Петербургские дневники Зинаиды Гиппиус („Синяя книга”, „Черные тетради”, „Черная книжка”, „Серый блокнот”): проблемы поэтики жанра*, Санкт-Петербург 2004, [https://www.dissercat.com/content/peterburgskie-dnevniky-zinaidy-gippius-sinyaya-kniga-chnye-tetradi-chnaya-knizhka-seryi-/read](https://www.dissercat.com/content/peterburgskie-dnevniky-zinaidy-gippius-sinyaya-kniga-chernye-tetradi-chnaya-knizhka-seryi-/read).
- Новожилова А.М., *Повествовательное пространство „Петербургских дневников” З.Н. Гиппиус*, [в:] *Восток-Запад: пространство русской литературы. Сборник материалов международной научной конференции*, Волгоград 2004.
- Ропшин В., *Книга стихов*, предисловие З. Гиппиус, Париж 1931.
- Синтез документального и художественного в литературе и искусстве: Сборник статей и материалов международной научной конференции (3–6 мая 2006 г.)*, Казань 2007.
- Синтез документального и художественного в литературе и искусстве: Сборник статей и материалов второй международной научной конференции (5–9 мая 2008 г.)*, Казань 2009.

Boris Savinkov in the ego-documents of Russian emigrée Zinaida Gippius

Summary: In this article, an attempt was made to reconstruct the biography and achievements of the Russian revolutionary Boris Savinkov (1879–1925) based on a contextual analysis of his diaries. The study focuses on the ego-documents of Russian diarist Zinaida Gippius (1869–1945), one of the most fascinating poets and writers of the late 19th and early 20th centuries. The aim of the article was to analyze Savinkov’s portrayal in Gippius’ *Petersburg Diaries* which document Russia’s turbulent history in the early 20th century and give an account of political, cultural, and social events in Russia and during the poet’s life in exile. The present analysis was undertaken on the assumption that ego-documents are a useful resource for filling gaps in historical records, expanding our knowl-

edge of the causes and circumstances of historical events, and discovering new facts in historical research.

Keywords: Boris Savinkov, Zinaida Gippius, diary, ego-documents, revolution, Russian emigration

Boris Sawinkow in den Ego-Dokumenten der russischen Emigrantin Zinaida Gippius

Zusammenfassung: In diesem Artikel wird versucht, die Tagebuchaufzeichnungen im Hinblick auf ihre Darstellung der Figur und der Aktivitäten des russischen Revolutionärs Boris Sawinkow (1879–1925) zu kontextualisieren. Im Mittelpunkt stehen dabei die Ego-Dokumente der russischen Tagebuchschreiberin Zinaida Gippius (1869–1945), einer der interessantesten schöpferischen Persönlichkeiten des späten 19. und frühen 20. Jahrhunderts. Ziel dieses Artikels ist es, Sawinkows Bild in den St. Petersburger Tagebüchern darzustellen, die in der turbulenten historischen Periode des frühen 20. Jahrhunderts geschrieben wurden und eine Aufzeichnung der politischen, kulturellen und sozialen Ereignisse in Russland und im Exil darstellen. Ausgangspunkt der Überlegungen bleibt dabei die Position, dass Ego-Dokumente es ermöglichen, die „weißen Flecken“ der Geschichte zu klären, die Ursachen und Zusammenhänge historischer Ereignisse zu verstehen und neue Fakten in der historischen Forschung zu entdecken.

Schlüsselwörter: Boris Sawinkow, Zinaida Gippius, Tagebücher, Ego-Dokumente, Revolution, russische Emigration

Boris Sawinkow w egodokumentach rosyjskiej emigrantki Zinaidy Gippius

Streszczenie: Niniejszy artykuł stanowi próbę dokonania kontekstualnej interpretacji zapisów dziariuszowych pod kątem przedstawienia w nich sylwetki i działalności rosyjskiego rewolucjonisty Borisa Sawinkowa (1879–1925). W centrum naszej uwagi pozostają egodokumenty rosyjskiej diarystki Zinaidy Gippius (1869–1945), jednej z najciekawszych indywidualności twórczych końca XIX – początku XX w. Celem artykułu jest przedstawienie wizerunku Sawinkowa w *Dziennikach petersburskich*, powstałych w burzliwym okresie historycznym początku XX wieku, stanowiących zapis wydarzeń politycznych, kulturalnych i społecznych w Rosji oraz na emigracji. Punktem wyjścia do podjętych rozważań pozostaje zatem stanowisko, iż ego-dokumenty pozwalają wyjaśnić „białe plamy” historii, zrozumieć źródła i konteksty wydarzeń historycznych oraz odkrywać nowe fakty w badaniach historycznych.

Słowa kluczowe: Boris Sawinkow, Zinaida Gippius, dzienniki, egodokumenty, rewolucja, emigracja rosyjska

